

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЖУРНАЛІСТИКИ

УДК: 007:304+378:070]:81'42

О. В. Бакун

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Поняття дискурсу в контексті соціальної комунікації і журналістської освіти

Бакун О. В. Поняття дискурсу в контексті соціальної комунікації і журналістської освіти. У статті розглядається важливе для теорії журналістики та гуманітаристики в цілому поняття „дискурс”. Подані узагальнені визначення, класифікація типів дискурсу за різними дослідниками, історія вивчення. Аналізується зв'язок термінів „дискурс” і „концепт”. Розглядається місце цих понять в журналістській освіті.

Ключові слова: *дискурс, текст, висловлювання, дискурс-аналіз, концепт, журналістський дискурс, соціальні комунікації.*

Бакун А. В. Понятие дискурса в контексте социальной коммуникации и журналистского образования. В статье рассматривается важное для теории журналистики и гуманитаристики в целом понятие „дискурс”. Даются обобщенные определения, классификация типов дискурса, история изучения. Анализируется связь терминов „дискурс” и „концепт”. Рассматривается место данных понятий в журналистском образовании.

Ключевые слова: *дискурс, текст, высказывание, анализ дискурса, концепт, журналистский дискурс, социальные коммуникации.*

Bakun O. V. Concept of a discourse of a context of social communications and journalistic education. The article considers discourse, an important term for humanitarian studies and journalism theory. A broad review of definitions, the history of study and classification of discourse types are given. The connection of the terms Discourse and Concept is analyzed. The possible place of these terms in journalistic education is examined.

Keywords: *discourse, text, utterance, discourse-analysis, concept, journalistic discourse, social communication.*

„Дискурс” – один із найбільш популярних термінів у сучасній гуманітаристиці. Саме через те, що він часто виконує не змістову, а „парольну” функцію, значення його в різних випадках стає розмитим, нечітким і потребує уточнення.

Цей термін також є важливим для теорії соціальних комунікацій і часто використовується у рамках викладання різних дисциплін студентам журналістських відділень. Однак часто розмитість терміну ускладнює його розуміння студентами. Теорії дискурсу присвячено багато досліджень, зокрема Н. Д. Арутюнової [2], Д. Вайс, Т. ван Дейка, Р. Водак, М. Л. Макарова [10], О. І. Шейгал [15], І. С. Шевченко [7], С. Т. Онуфрив [13], Н. Ферклоу та ін. Але цій сфері бракує короткої узагальнюючої довідки, що надала б змогу швидко (протягом часу, який, наприклад, відводиться на одну лекцію) ознайомитися з ними.

Мета статті – розглянути та підсумувати відомості про поняття дискурс, історію його дослідження та наявні типологічні критерії, а також розглянути його зв'язок із іншими

суміжними термінами гуманітаристики в цілому та теорії соціальних комунікацій зокрема.

Поняття дискурсу є одним із найуживаніших, але й найбільш суперечливих у сучасній лінгвістиці. Навіть сам термін «дискурс» дослідники визначають по-різному. Так, Д. Манжено [7:22] наводить 8 дефініцій дискурсу: еквівалент поняття «мовлення», тобто будь-яке конкретне висловлення (за Ф. де Соссюром); одиниця, що за розміром більша за фразу, послідовність окремих висловлювань (граматика тексту); вплив висловлення на його одержувача, внесення висловлення в мовленнєву ситуацію, що включає суб'єкта та адресата, час та місце мовлення (прагматика); бесіда як основний тип мовлення (аналіз діалогу); мовлення, що привласнюється мовцем, на противагу «оповіданню», що розгортається без експліцитного втручання суб'єкта (Е. Бенвеніст); еквівалент поняття «мовлення» як актуалізація, диверсифікованість на поверхневому рівні, на противагу «мові» як системі мало диференційованих віртуальних значень (дослідження мовних одиниць «у мові» й «у мовлен-

ні»); система обмежень, що накладаються на необмежене число висловлювань через певну соціальну чи ідеологічну позицію (наприклад, «феміністський дискурс», «адміністративний дискурс») (критичний аналіз дискурсу); висловлення/текст із погляду дискурсного механізму (французька школа аналізу дискурсу).

У наведених визначеннях простежується динаміка розвитку поняття «дискурс», прагнення «ввести в класичне протиставлення мови й мовлення, запропоноване Ф. де Сосюром, третій компонент – щось парадоксальним чином і «більш мовленнєве», ніж мовлення, і одночасно – більш доступне вивченню за допомогою традиційних лінгвістичних методів, більш формальне і тим самим “більш мовне”» [7:23].

Г. Почепцов уподібнює розбіжність між текстом і дискурсом до різниці між реченням і висловлюванням: «Висловлювання поєднує в собі як власне речення, так і соціальний контекст його використання. На вищому рівні ті ж відносини повторюються в тексті й дискурсі» [12:120]. Такі ж аналогії наводять Р. Ходж, Г. Кресс та інші [10:24].

Видатний французький спеціаліст із теорії масової комунікації, літературознавець, культуролог, філософ мови Ролан Барт використовує термін «дискурс» у декількох значеннях: 1) «мова у дії», у тому вигляді, в якому вона використовується суб'єктом мовлення; 2) будь-яке висловлювання, що перебільшує за об'ємом фразу та утворює значиме ціле; 3) тип мовлення, який нав'язує мовцю певне ставлення до об'єкту та характеризується наявністю ряду додаткових правил (у цьому значенні цей термін найчастіше використовують у вітчизняній гуманітаристиці), та вводить термін-синонім до останнього значення (*письмо*: на позначення ідеологічно наповненої мови, соціалізованого, ціннісно орієнтованого «слова» різних соціальних колективів). Учений вказував на важливість екстралінгвальних чинників у розумінні тексту: „Насправді, всі двозначності практичної мови усуваються самою *ситуацією*, в рамках якої вони з'являються: навколо будь-якої, нехай навіть найнеоднозначнішої фрази, завжди існує щось таке (контекст, жест, спогад), що підказує нам, як ми повинні її розуміти, якщо хочемо *практично* використовувати інформацію, що повідомляється; сенс з'ясовується завдяки зовнішнім умовам, у яких існує текст” [3:371].

Аналізуючи науковий (дослідницький) дискурс, Р. Барт виділяє два його типи: загальний дискурс, об'єктом якого є множинність сенсів

(на прикладі літературознавства це – наука про літературу), та інший дискурс, який поклав на себе задачу за своїм бажанням наділати твір певним конкретним сенсом (для літературознавства це – літературна критика) [3:372].

На сьогодні стало вже класичним визначення дискурсу, подане Н. Д. Арутюновою – “текст, узятий у подієвому аспекті; мовлення, “занурене” у життя”, тобто у контексті соціальної та мовленнєвої діяльності людини [2].

Важливе місце дискурсу для сучасної гуманітаристики підтверджується виникненням спеціальної дисципліни – дискурс-аналізу.

М. Б. Вахтін виділяє декілька найбільш важливих джерел сучасного дискурс-аналізу:

- структуралізм, семіотика, аналіз нарративів та етнографія;
- аналіз мовленнєвого спілкування (мікросоціологія та мікросоціолінгвістика);
- прагматика; аналіз мовленнєвих актів;
- соціолінгвістика;
- обробка тексту з точки зору психології та штучного інтелекту;
- лінгвістика тексту [5: 256 – 258].

Як відомо, сутність явища стає більш зрозумілою при врахуванні історії явища, а також історії дослідження певного явища. Тож важливо звернутися до генези й історії розробки теорії дискурсу.

Кажучи про ідейних попередників сучасного аналізу дискурсу, не можна не звернути увагу на ранні роботи російських формалістів, зокрема дослідження Володимира Проппа з морфології російської казки, який заклав основи нарративного аналізу. Поза цим контекстом важко навіть уявити появу довоєнних публікацій М. М. Бахтіна [(та) В. Н. Волошинова]. Через плідну наукову діяльність Романа Якобсона ця традиція розповсюдилася на Празьку школу і європейський, а трохи пізніше – й американський структуралізм [10:58].

Терміни «дискурс» та «аналіз дискурсу» увійшли в мовознавчий обіг у 1952 році американський дескриптивіст Зеллінг Харріс, що намагався розширити дистрибутивний метод – із досліджень речення на дослідження зв'язного тексту з огляду на соціокультурну ситуацію.

Дискурс загалом та його елементи всебічно досліджуються. В останні десятиліття предметом аналізу стають дискурси засобів масової інформації, побудова діалогу, інтерпретація тексту, інтертекстуальність і жанрова специфіка дискурсу (дискурсивна школа соціальної семіотики); вивчаються соціально-культурні зміни в дискурсі, дискурсе влади, етнічної упе-

редженості, расизму (Британська, Віденська школи дискурс-аналізу), розглядаються іконізм і символізм у дискурсі, театральні та інші параметри комунікації (дискурсивний напрям соціального інтеракціоналізму). Також у дискурсі вивчаються концепти, що визначають наміри мовців, когнітивні сценарії мовленнєвих актів, різні типи дискурсу, зокрема фатичний та емотивний тощо [10; 7:17–18].

Залежно від шкіл та визначень самого поняття „дискурс” різні вчені виділяють розбіжні критерії типології дискурсу. Спробуємо підсумувати їх.

За критерієм *форми* виділяються усний і письмовий типи дискурсу. Це розмежування пов'язане з каналом передачі інформації: при усному дискурсі канал – акустичний, при письмовому – візуальний.

За *видом мовлення* – монологічний та діалогічний.

Адресатний критерій дозволяє виділити інституційний і персональний (буттєвий) типи дискурсу [4]. Інституційний дискурс – комунікативні практики, що мають місце в суспільних інститутах (політиці, релігії, медицині, науці тощо), які є певним набором доцільно зорієнтованих стандартів поведінки у певних ситуаціях. У свою чергу, у *буттєвому* дискурсі виділяють

– повсякденний (обслуговує домашні справи тощо, тематично обмежений, збіднений за своїми лінгвальними засобами) та

– суто буттєвий (слугує художньо-філософському обміну суттєвими смислами у ході пізнання світу).

За *соціально-ситуативним* параметром (сфери функціонування) логічно виділяти такі підтипи інституційного дискурсу, як політичний, адміністративний, юридичний, військовий, релігійний, медичний, діловий, рекламний, педагогічний, спортивний, науковий, електронний (Інтернет), медійний дискурс (дискурс ЗМІ) тощо [4].

За *стилем спілкування* розрізняються аргументативний (переговори, обмін думками), конфліктний (лайка, сварка, бійка тощо) та гармонійний типи дискурсу [9].

Фокус на окремих властивостях адресанта й адресата зумовлює виділення дискурсів певних комунікантів і груп:

– за *соціально-демографічним* критерієм виділяють дитячий, підлітковий та дискурс людей похилого віку, як це пропонує А. Д. Белова [4], або жіночий та чоловічий дискурс, дискурс мешканців міста й села тощо;

– за *соціально-професійним* критерієм можна говорити про дискурси шахтарів, моряків тощо;

– за *соціально-політичним* – про дискурс окремих партій. В останньому випадку слід зауважити, що дискурс певної політичної партії є не тільки спілкуванням її членів, але й конструюванням її соціально-політичної сутності, втіленням і виразом її базової ідеології (наприклад, дискурс демократів, дискурс тетчеризму).

До різних видів інституційного дискурсу можна віднести прямі або непрямі оцінні вислови (напр., *Ну, ти, як політик, брешеш і не червонієш*; або: *(Хтось) дуже набридає – гірший за рекламу*), відповідно до чого ми можемо зробити висновок про ціннісне ставлення до них (див., напр., [14: 39]).

Відомо, що певний (усний або письмовий) текст сприймається краще завдяки присутності у ньому метафор та концептів. Концепти та дискурс мають складні взаємостосунки вже з тієї причини, що в пострадянському гуманітарному просторі ці терміни є чи не найпопулярнішими. Вони широко використовуються, стають, так би мовити, „візитною карткою” та, за влучним означенням С. Г. Воркачева, „парасольковими термінами” [6]. Зв'язку концептів та дискурсу присвячена низка робіт, у т.ч. – статті Г. Г. Слишкіна [14], В. Кононенка [8] та інших.

З одного боку, концепти виникають лише усередині певного типу дискурсу, з іншого – концепти творять дискурс та керують ним.

Текст, що належить до певного типу дискурсу, можна розглядати як апеляцію до різних концептів. Так, означення відомої людини як „сильного політика” (що одночасно можна сприймати як політичний текст та рекламний слоган) апелює до концептів „сила” (тісно пов'язаний з концептами „здоров'я” та „краса”, важливих для кожної людини на біологічному рівні) та „сильна рука” (характерний для російського та, частково, українського менталітетів).

Концепти не лише творять дискурс, але й споріднюють, поєднують різні його види і можуть „подорожувати” між ними. За цими властивостями можна виділити концепти, що виникли у певному типі дискурсу та використовуються там постійно (автохтонні) та такі, що є характерними для іншого типу дискурсу, але використовуються у кінцевому для досягнення певних комунікативних цілей (запозичені концепти). Як приклад можна навести словосполучення „бойове хрещення”, що виникло (частково) у релігійному, розвилось у воєнно-полі-

тичному, а використовується у спортивному та побутовому видах дискурсу. Автохтонні концепти, у свою чергу, можуть бути унікальними (не властивими ніякому іншому) та загальними (такими, що частково або повністю співпадають у різних типах дискурсу, наприклад, концепт „учитель” – у педагогічному та релігійному). За здатністю запозичувати концепти виділяють відкриті дискурси (найбільш відкритими є такі, для яких властива маніпулятивність, напр., релігійний та політичний) та закриті.

Висновок: дискурс – важливе для гуманітарних досліджень поняття, що має багато значень і визначень. Було введено в науковий обіг у 1952 р. Для розвитку теорії дискурс-аналізу велике значення мають ранні роботи російських формалістів, зокрема – роботи В. Проппа

з морфології казки, що поклав початок нарративного аналізу, який був широко поширений у Європі та США.

При типології дискурсу можна виділити такі критерії: адресатний, соціально-ситуативний, соціально-демографічний, соціально-професійний, соціально-політичний, а також розподіл за формою дискурсу, видом мовлення та стилем спілкування.

Серед інших „парасолькових” термінів із поняттям „дискурс” пов’язане поняття „концепт”. Можна сказати, що різні види дискурсів і концептів творять та впливають один на одного. Концепти можуть бути як автохтонними, так і запозиченими для певного виду дискурсу, у той час як дискурси бувають відкритими та закритими для запозичення концептів.

Література

1. Антология концептов / Под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. — М. : Гнозис, 2007. — 512 с.
2. Арутюнова Н. Д. Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. — М. : Сов. энциклопедия, 1990. — С. 136—137.
3. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова / Р. Барт. — М. : Прогресс, 1989. — 616 с.
4. Белова А. Д. Понятия «стиль», «жанр», «дискурс», «текст» у английській лінгвістиці / А. Д. Белова // Вісник Іноземна філологія. — К., 2002. — Вип. 32 — 33. — С. 10—14.
5. Вахтин Н. Б. Социолінгвістика и социология языка / Н. Б. Вахтин, Е. В. Головкин — СПб. : Гуманитарная академия, 2004. — 336 с.
6. Воркачев С. Г. Концепт как «зонтиковый термин» / С. Г. Воркачев // Язык, сознание, коммуникация. — Вып. 24. — М., 2003 — С. 5—12.
7. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / Під загальн. ред. Шевченко І. С. — Харків : Константа, 2005. — 356 с.
8. Кононенко В. Концепти українського дискурсу / В. Кононенко. — К.; Івано-Франківськ: Плай, 2004. — 248 с.
9. Крижанская Ю. С. Манипулятивное общение / Ю. С. Крижанская, В. П. Третьяков // Грамматика общения. — 2-е изд. — М. : Смысл; Академический проект, 1999. — С. 241—255.
10. Макаров М. Л. Основы теории дискурса / М. Л. Макаров. — М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. — 280 с.
11. Онуфрив С. Т. Політичний дискурс ЗМІ України у світовому інформаційному просторі : автореф. дис. канд. філол. наук: 10.01.08 / Соломія Тарасівна Онуфрив; Київ, нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2005. — 20 с.
12. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов — М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2001. — 656 с.
13. Селіванова Олена. Політична лінгвістика / Олена Селіванова // Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — С. 469—471.
14. Слышкин Г. Г. Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) / Г. Г. Слышкин // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Сб. науч. тр. / Под ред. В. И. Карасика, Г. Г. Слышкина. — Волгоград : Перемена, 2000. — С. 38—45/
15. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал. — Волгоград : Перемена, 2000. — 368 с.